

नवीन आर्थिक धोरणाचे शेतमजूर व दुय्यम क्षेत्रातील कामगारांवरील परिणाम प्रा. डॉ. विनोद काळू निरभवणे

सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,

कै. बिंदू रामराव देशमुख कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महिला महाविद्यालय, नाशिक रोड

सारांश -

तंत्रज्ञानाच्या सातत्याच्या विकासाने उत्पादन क्षेत्रात व उत्पादन वाटपाच्या क्षेत्रात दूरगामी व मूलभूत बदल झाले आहेत. औद्योगिक भांडवलशाहीच्या काळात निर्माण झालेली समाजरचना झपाट्याने बदलत आहे. पूर्वी मोठे कारखाने निर्माण करण्याकडे कल होता सर्व उत्पादन एकाच छताखाली होत होते व उत्पादनाचा दर्जा व वेग वाढविला जात होता आज त्याची गरज राहिली नाही उलट वेगवेगळ्या ठिकाणी उत्पादन घेणे व उत्पादनाचे सुटे भाग एका ठिकाणी आणून त्याची जोडणी करणे नवीन तंत्रज्ञानामुळे शक्य झाले आहे. या बदलाचा परिणाम कामगारांची कामाची जागा झपाट्याने बदलत आहे. पूर्वी कारखान्यांमध्ये एकाच ठिकाणी कामगार काम करत आणि संख्यात्मक शक्तीचा फायदा कामगार संघटनांना मिळत असे आज जागतिकीकरणात ही परिस्थिती बदलली आहे. मोठे कारखाने मोडीत निघाले व कमी कामगारांमध्ये जास्त काम करणे शक्य असल्यामुळे कामगार संघटनांची संख्यात्मक शक्ती मर्यादित झाली. कामाच्या जागांमध्ये झपाट्याने बदल झाल्यामुळे कामाचे नियंत्रण हे कामगारांच्या जवळ राहिले नाही. एकापेक्षा जास्त यंत्र चालवणे, एकाच वेळेस विविध ठिकाणी काम करणे म्हणजेच कामाची जागा व कामे एकाच ठिकाणी नसते. कामाचा वेग वाढणे व ते सतत बदलणे हे नवीन तंत्रज्ञानाचे वैशिष्ट्ये आहे. म्हणून कामगारांनी किती वेळ काम केले याची नोंद केली जाते. असे न केल्यास कामगारांना कामावरून कमी केले जाते. पूर्वीप्रमाणे कामगारांच्या अनेक गोष्टीत संघटनेला हस्तक्षेप करता येत नाही. कमी कामगारांमध्ये जास्त पैसे देऊन ठराविक वेळेत काम करून घेतले जाते. आयटी कंपन्यांमध्ये काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना स्टाफ म्हणून संबोधले जाते त्यांना कामगार म्हटले जात नाही व ते संघटनेपासून दूर राहतात.

थोडक्यात सदर संशोधन पेपर मध्ये नवीन आर्थिक धोरणामुळे नाशिक शहरातील औद्योगिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांवरील व शेती क्षेत्रातील मजुरांवरील

आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व आरोग्यावरील परिणामांचा अभ्यास केला आहे

मुख्य शब्द -

साधनसंपत्ती, जंगल संपत्ती, खनिज संपत्ती, पाण्याचा अतिरिक्त वापर, दूषित वायू, हिंसक वातावरण, युद्ध

प्रस्तावना -

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे देशातील साधनसंपत्ती पूर्ण जगभर वापरली जाते याचा परिणाम वातावरणात बदल झाला असून तापमान वाढले आहे. दूषित वायूचे प्रमाण हवेत वाढले जाऊन विविध प्रकारचे रोग माणसांचे आयुष्य कमी करत आहे. जंगल संपत्ती, खनिज संपत्ती, पाण्याचा अतिरिक्त वापर वाढला आहे. कामगार हतबल झाला असून त्याच्या आत्महत्येचे प्रमाण वाढले आहे. समाजातील हिंसक वातावरण जगभर निर्माण झाले असून जाणीवपूर्वक शत्रु देशांमध्ये युद्ध पेटवत राहणे, शस्त्रांचा इतर देशांमध्ये पुरवठा करणे, गरिबी असली तरी मोफत शस्त्र पुरवणे व्यसनाचे प्रमाण वाढविणे यासारखे विविध परिणाम बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे जगभर झाले आहेत. नव्या आर्थिक धोरणामुळे कामगारांना करार तत्वावर काम करावे लागते त्यामुळे कामगार संघटना निर्माण होणार नाही याची काळजी मालक वर्ग घेत असतो व सतत कामगारांना बदलत असतो त्याची नोंद जाणीवपूर्वक ठेवली जात नाही एकटा असणारा कामगार हा लोकांसमोर दुबळा ठरतो. स्त्रिया व बाल कामगार यांच्याकडून उत्पादन करून घेतले जाते स्थलांतरित कामगारांचा उपयोग करून घेतला जातो अशा उद्योगाला शासकीय कायद्याचे संरक्षण असते मालक विरहित व्यवस्था उद्योगांमध्ये बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी तयार केली आहे. अधिकार्यांपासून कामगारांपर्यंत अशी सर्वच यंत्रणा करार तत्वावर काम करीत असते एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी उद्योग नेला जातो व कामगार संघटनांची अट राहणार नाही याची काळजी उद्योगाकडून घेतली जाते.

नवीन आर्थिक धोरणाचे परिणाम म्हणजे सुकदेव थोरात यांनी केलेल्या अभ्यासानुसार ग्रामीण भागातील लोक

शहरी भागाच्या लोकांपेक्षा दुपटीने गरीब आहेत. सुमारे २४ टक्के लोक गरीब आहेत. २०१२ च्या आकडेवारीनुसार ग्रामीण भागात शेतमजूर कुटुंब गरीब आहे. शेतमजूर कुटुंबातील गरीबीचे प्रमाण ४१ टक्के आहे. दुसऱ्या क्रमांकावर ग्रामीण भागात शेतीशिवाय अन्य मजुरांची कामे करणाऱ्यांचा समावेश होतो. त्यांच्यामध्ये गरीबीचे प्रमाण ३७ टक्के आहे व शेतकरी असणाऱ्या गरीब कुटुंबांचे गरीबीचे प्रमाण १९ टक्के आहे. शेतमजूर हा सर्वात गरीब आहे. तसेच अल्पभूधारक शेतकरी व छोटे-मोठे उद्योग धंदे करणारे यांच्यातही गरीबीचे प्रमाण जास्त आहे. दहा एकर कमी जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांमध्ये १८ ते २२ टक्के गरीब आहेत. २०१२ च्या आकडेवारीनुसार एकंदर गरीबांपैकी ५३ टक्के लोक हे रोजंदारी मोलमजुरी करणारे आहेत त्यानंतर स्वयंरोजगार, अल्पभूधारक क्षेत्र आणि अति छोटे व्यवसायिक यांच्यातील गरीबीचे प्रमाण ३६ टक्के आहे. निरक्षर अशिक्षित यांच्यामध्ये गरीबीचे प्रमाण हे साक्षर आणि शिक्षित लोकांपेक्षा जास्त आहे. शिक्षणाचे प्रमाण वाढत गेल्यास गरीबीचे प्रमाण कमी होत गेल्याचे दिसते.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये-

1. नाशिक शहराच्या आजूबाजूला असणाऱ्या गावांमधील शेत मजुरांचा अभ्यास करणे.
2. नाशिक शहरातील अंबड व सातपूर येथील औद्योगिक क्षेत्रातील असंघटित कामगारांचा अभ्यास करणे

संशोधन पद्धती -

नाशिक शहराच्या अंबड व सातपूर औद्योगिक क्षेत्रातील १०० कामगारांच्या कामांचा अभ्यास करण्याबरोबर त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व आरोग्य विषयक घटकांचा अभ्यास केला आहे. तसेच नाशिक शहराच्या जवळपास असणाऱ्या गावांमधील शेती क्षेत्रात मजूर म्हणून काम करणाऱ्या १०० मजूर असणाऱ्या कुटुंबांचा अभ्यास केला आहे. नाशिक शहरा लगत असणाऱ्या गावांमध्ये द्राक्ष बागांमध्ये काम करण्यासाठी आदिवासी भागातील कुटुंबे व मजूर हंगामी स्वरूपात स्थलांतरित होत असतात. या संशोधनासाठी मिश्र संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. तसेच मुलाखत व मुलाखत अनुसूची व निरीक्षण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. प्राथमिक संशोधन पद्धती

व दुय्यम संशोधन साहित्याचा उपयोग करण्यात आला आहे.

नवीन आर्थिक धोरणाचे शेतमजुरांवरील परिणाम -

१. शेत मजुरांचे असंघटित स्वरूप - भारतात ब्रिटिशांच्या काळानंतरही स्वतंत्र भारतात शेतमजूर असंघटित राहिला आहे याचे कारण म्हणजे सार्वत्रिक पसरलेली निरक्षरता, अज्ञान, दारिद्र्य, जातिसंस्थेचा पगडा, भांडण-तंटे विविध राजकीय पक्ष, उपक्रम शीलतेचा अभाव शेतमजुरांचे विखुरलेले स्वरूप, जमीन मालकांकडून होणारा विरोध व त्यांचा ग्रामीण भागातील प्रभाव यामुळे भारतातील शेतमजूर असंघटित राहिल्याने त्याचा प्रभाव राहिला नाही व ते संघटित होऊ शकले नाही.

२. शेतमजुरांचा दर्जा - शेतमजुरांमध्ये अनुसूचित जाती-जमातीतील लोकांचे प्रमाण हे पन्नास टक्के पेक्षा अधिक आहे अनुसूचित जमातीतील रोजंदारी मजुरांमधील गरीबीचे प्रमाण ६८ टक्के आहे तर त्या खालोखाल अनुसूचित जातींमध्ये ३४ टक्के आहे हे प्रमाण २०१२ च्या राष्ट्रीय सर्वेक्षणानुसार आहे. महाराष्ट्र राज्यातील अर्ध्यापेक्षा जास्त गरीब हे रोजंदारी करणारे मजूर आहे या मजुरांमध्ये गरीबी असण्याची तीन कारणे आहेत. रोजगार व सामाजिक सुरक्षेचा अभाव कमी मजुरी आणि कमी शिक्षण व कौशल्य. जवळपास ८० टक्के शेतमजूर निरक्षर व कमी साक्षर आहेत. दुसरे कारण म्हणजे कमी दर्जा व कमी सुरक्षा हे आहे व नियमित कमी रोजगार मिळतो. सामाजिक दृष्ट्या जातीय श्रेणीमध्ये मागासलेले असल्यामुळे त्यांची पिळवणूक जमीन मालकांकडून होते.

३. रोजगाराचे हंगामी स्वरूप - शेतीमध्ये शेतमजुरांना वर्षातून सुमारे चार ते सहा महिने रोजगार उपलब्ध होतो. उर्वरित दिवस ते बेकार असतात त्यांना पर्यायी रोजगार उपलब्ध होत नाही व ज्या काळात रोजगार उपलब्ध होतो तेव्हा रोजगारही कमी असतो भारतातील शेतीची उत्पादकता ही कमी आहे तसेच काही भागात शेती व्यवसायाचे यांत्रिकीकरण केले जात असल्याने प्रत्यक्षात शेतमजुरावर बेकारीची वेळ येते.

४. शेती व्यतिरिक्त इतर व्यवसायातील रोजगारातील अपुरेपणा- अद्यापही खेड्यामध्ये शेती हा बहुसंख्य लोकांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. शेतीशी निगडित उद्योग अभावानेच आढळतात व शेतमजुरांना पर्यायी रोजगार उपलब्ध होत नाही. शेतमजुरांमध्येही सामाजिक गतिशीलतेचा अभाव दिसतो. आपले गाव सोडून इतर

राज्यांमध्ये जाण्यास तयार होत नाही व शेतमजुरांना जवळही विविध प्रकारच्या रोजगारासाठी आवश्यक ते कौशल्य नसल्यामुळे इतर व्यवसायात प्रवेश करता येत नाही.

५. शेतमजुरांचा कर्जबाजारीपणा- शेतमजुरांची आणि विशेष भूमिहीन शेतमजूर यांचे उत्पन्न आवश्यक त्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करणे एवढे नसते म्हणून ते जमीन मालकाकडून रोजंदारीवर कर्ज घेत असतो या कर्जावरील व्याजाचे स्वरूपही जास्त असते सातत्याने कर्जाच्या विळख्यात मजूर अडकत असतात आणि म्हणून सावकाराकडून त्याचे सातत्याने शोषण होत असते.

६. शेतमजुरांच्या संख्येतील वाढ - लोकसंख्या वाढीचा परिणाम शेतमजुरांची संख्या वाढण्यामध्ये झाला आहे ग्रामीण भागात शेतीसाठी मनुष्यबळ जास्त आवश्यक असते. कुटुंबात जास्त मुले असल्यास ते उत्पन्नाचे साधन मानले जाते म्हणून सामाजिक रूढी परंपरा नुसार कुटुंबाचा आकार वाढला जातो याचा परिणाम उपजिविकेसाठी असणार्या साधनांवर होतो ब्रिटिश काळात विविध व्यवसाय नष्ट करण्यात आले. म्हणून करगिरांना उपजीविकेसाठी मजूर म्हणून काम करणे एवढेच शिल्लक राहिले. भारताची लोकसंख्या प्रचंड वेगाने वाढल्यामुळे शेतमजुरांची संख्या वाढली व रोजगारामध्ये घट निर्माण झाली.

७. जमिनीचे तुकडीकरण - सातत्याने जमिनीचे विभाजन होत गेल्यामुळे जमिनीचा आकार कमी होत गेला. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची संख्या वाढत गेली व छोट्या आकाराच्या जमिनीसाठी भांडवलाची गुंतवणूक करणे त्याची उपलब्धता व उत्पन्न यांचा मेळ बसत नाही. शेती करण्यासाठी आवश्यक असणारी यंत्रसामग्री, मनुष्यबळ उपलब्ध करता येत नाही केले तरी त्यातून पुरेसे उत्पन्न मिळत नाही अशा शेतकऱ्यांना इतरांच्या शेतावर मजुरीचे काम करावे लागते. हळूहळू शेतीचे क्षेत्र कमी झाल्यामुळे ते विकून टाकले जाते या शेती क्षेत्रावर संपूर्ण कुटुंबाची गुजराण होत नाही म्हणून शेतमजुरी करण्याशिवाय पर्याय राहत नाही.

८. पारंपारिक शेती - भारतात शेती पारंपरिक पद्धतीने केली जाते. उच्च प्रतीचे बियाणे, खते व सिंचन यांचा अभाव असतो. पावसाच्या पाण्यावर मोठे शेतीचे क्षेत्र अवलंबून असल्याने अशा भागांमध्ये शेतीतून उत्पन्न मिळत नाही अशा ठिकाणातून शेतमजुरांना इतर राज्य

व प्रदेशात शेतमजूर म्हणून स्थलांतर करावे लागते. शेतीतून मिळणारे उत्पन्न हे अतिशय अल्प स्वरूपात असते. पारंपरिक स्वरूपाची उत्पादने घेतली जातात कारण शेतीसाठी आवश्यक असलेले भांडवल उपलब्ध करता येत नाही.

९. निरक्षरता व गरिबी - निरक्षरतेचे प्रमाण भारतात अधिक असल्यामुळे नवीन तंत्रज्ञान वापरणे असे तंत्रज्ञान तयार करणे याचा अभाव दिसतो सामूहिक पद्धतीने शेतीचे प्रयोग राबविल्यास व शेतीवर आधारित छोटेमोठे उद्योग निर्माण केल्याने रोजगाराची निर्मिती होऊ शकते. पण भारतातील सामाजिक राजकीय शैक्षणिक आर्थिक विषमता असे प्रयोग करण्यास अडथळा ठरते. इतर मागासलेल्या समूहाला नवीन उद्योग व्यवसाय करण्यास प्रोत्साहित केले जात नाही. त्याचे उत्पादन विकत घेतले जात नाही अशा परिस्थितीत शेतमजुरी शिवाय पर्याय राहत नाही. शेतकऱ्यांचे अज्ञान हे त्याचे शोषणाचे कारण ठरते. व्यापारी वर्गाकडून अतिशय कमी भावात शेतीचा माल विकत घेतला जातो. भारतात इतर राज्यांमध्ये इतर जिल्हांमध्ये प्रामाणिकपणे व शासनाच्या मदतीने शेतमाल विकता येऊ शकतो पण तसे होत नाही व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत पोहोचवणे खूपच दूरची गोष्ट आहे साखळी पद्धतीने शेतीचे उत्पादन घेणे यासारखे प्रयोग राबवले जात नाही. शेतमजूर निरक्षर असल्यामुळे व भांडवलाअभावी शेतीवर असणारे उद्योग व्यवसाय चालविता येत नाही.

१०. शासनाची उदासीनता - शासकीय पातळीवरून शेतमजुरांना विविध प्रकारच्या उद्योग व्यवसायासाठी प्रोत्साहन देता येऊ शकते. शासकीय बँकाकडून कर्ज देऊन, गरजेवर आधारित उद्योग चालविणे, त्यासाठीचे प्रशिक्षण देणे, सामाजिक विषमता कमी करणे, सहकारी सोसायटी, पतसंस्था उभ्या करून त्यांना भांडवल पुरविणे व स्वतःचे रोजगार निर्माण करण्यास प्रोत्साहन देणे शासकीय पातळीवरून शक्य आहे. पण ठराविक जाती समूहातील लोकांना त्याचे फायदे दिले जातात. शेतमजूर, अल्पभूधारक यांच्या वाट्याला काहीही येत नाही. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, शेतमजुरांचे अकाली मृत्यू, कुपोषण, महिला व बालकांच्या मृत्यूचे प्रमाण या क्षेत्रात वाढलेले दिसते. शासकीय धोरणाअभावी शेतकरी व शेतमजूर यांच्या गरिबीचे प्रमाण अधिक प्रमाणात वाढत

असल्याचे दिसते. मराठवाडा विदर्भ येथे शेतकरी अल्पभूधारक यांच्या आत्महत्यांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे.

११. जागतिकीकरणाचा प्रभाव - १९९१ पासून नवीन आर्थिक धोरण भारताने स्वीकारले तेव्हापासून टप्प्याटप्प्याने शेतीसाठी असणारे शासकीय अनुदान कमी कमी होत गेले आहे. बी बियाणे, औषधे, खते सिंचनाच्या सुविधा, शेतीवरील उद्योग यांना अनुदान दिले जाते. परंतु जागतिकीकरणाच्या करारामध्ये शेतीमधील गुंतवणूक शासनाने काढून घेतली आहे. शासकीय पातळीवरून शेतकर्यांना बियाणे व इतर शेती युक्त साहित्य भांडवल दिले जात नाही. खाजगी कंपन्यांनी विविध औषधे बी-बियाणे खते यांची निर्मिती करून दरवर्षी जास्त भावाने शेतकर्यांनी बियाणे खते विकली जातात त्याचा परिणाम शेतकर्यांना भांडवल अधिक प्रमाणात लागते. त्यामुळेच भारतात शेतीची दुरुवस्था झाले आहे व शेतमजुरांचे प्रमाण वाढले आहे.

नवीन आर्थिक धोरणाचे दुय्यम क्षेत्रातील कामगारांवरील परिणाम-

१. श्रमिक आणि कामगारांवरील परिणाम - बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये जगभर सामाजिक आणि आर्थिक असुरक्षितता वाढली आहे. गेल्या २५ ते २६ वर्षांत जगात जागतिक स्तरावर बेकारी स्थिर व कायमची झाले आहे. इंटरनेशनल इन्स्टिट्यूट फॉर लेबर स्टडीज च्या २००९ - १० च्या अहवालानुसार १२० देशांपैकी ४० टक्के देशातील २०१० नंतर सामाजिक असंतोष लक्षणीय प्रमाणात वाढला आहे. हा असंतोष पश्चिम आशिया, उत्तर आफ्रिका आणि दक्षिण आफ्रिका पुरता मर्यादित नाही तर विकसित देशातील आंदोलने निषेध व मोर्चाच्या संख्येतही मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. म्हणजेच सामाजिक असंतोषाचा केंद्रबिंदू पाश्चात्य विकसित अर्थव्यवस्थेत आहे. विकसित देशातील लोकांचे जीवन घसरत चाललेले आहे. विकसनशील आणि विकसित होणाऱ्या अर्थव्यवस्थेमध्ये ही रोजगार निर्मितीवर विपरीत परिणाम दिसून येत आहे. जी काही थोडीशी रोजगार वृद्धी झाली आहे ती तात्पुरती व मर्यादित स्वरूपाची होती. असंघटित व तात्पुरत्या रोजगारांचे प्रमाण वाढले आहे. वेतन व मजुरीवर गंभीर दुष्परिणाम झालेला आहे. उत्पादन क्षमतेत लक्षणीय वाढ झाली पण त्या तुलनेत कामगार कष्टकर्यांचे वेतन, मजुरी आणि स्वयंरोजगार करणार्यांचा उत्पादनात वाढ झाली नाही.

रोजगार क्षेत्रातील मंदीमुळे बेरोजगारीचा दर जागतिक पातळीवर वाढत चालला आहे. गेली अनेक दशके भांडवलाच्या तुलनेत कामगारांच्या उत्पन्नातील वाटा सतत घटत चालला आहे. ६९ देशांपैकी जवळपास बावन्न देशात कामगारांचे उत्पन्न भांडवलाचा तुलनेत घटले आहे. कुशल कामगारांपेक्षा अकुशल कामगारांमध्ये ही घट लक्षणीय आहे त्यात भारताचाही समावेश आहे. जागतिक पातळीवर भांडवलाचे हितसंबंध जपण्यासाठी व कामगारांना धडा शिकविण्यासाठी त्यांना शिस्त लावण्यासाठी आणि कामगारांमध्ये रोजगार गमावण्याची भीती कायमस्वरूपी निर्माण करण्यासाठी एक विशिष्ट पातळीपर्यंत जाणीवपूर्वक बेकारी निर्माण करणे व ती चालू ठेवणे हे धोरण बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी अवलंबले आहे.

२. बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि शासन - बहुराष्ट्रीय कंपन्या जागतिक करार विविध संस्थांच्या मदतीने करत असतात व या कंपन्यांचे आर्थिक व्यवहार नियंत्रणात ठेवण्याची कसरत त्या-त्या सरकारांना करावी लागते. नागरिकांचे हक्क आणि भांडवलाचा नफा व हितसंबंध यामध्ये समन्वय घडून आणणे समतोल राखणे हे सरकारला खूप अवघड असते यामुळे एक प्रकारे शासन दुबळे झाले आहे. भारतात फॉरेन डायरेक्ट इन्व्हेस्टमेंट (एफ डी आय) आणि फॉरेन इन्स्टिट्यूट इन्व्हेस्टमेंट अशा दोन प्रकारच्या गुंतवणुकीत विदेशी गुंतवणूक केली जाते. २० टक्के पासून ते शंभर टक्के पर्यंत अशा गुंतवणुकीत केंद्र शासनाने परवानगी दिली आहे. यामुळे देशातील लघु उद्योग, संघटित उद्योग बंद पडत आहेत व त्यांच्याशी संबंधित अनेक असंघटित उद्योग बंद पडले आहेत. शासकीय कंपन्यांचे खाजगीकरण केंद्र व राज्य सरकारने सुरू केले आहे. आतापर्यंत सरकारी उद्योग तोट्यात गेले आहेत असे दाखवून बऱ्याचशा सरकारी कंपन्या खाजगी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना विकल्या आहेत. अनेक कामगार विरोधी धोरणे केंद्र व राज्य सरकारने या कंपन्यांच्या हितासाठी राबवले आहेत.

३. बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि शेतकरी आत्महत्या - नवीन आर्थिक धोरणानुसार केंद्र सरकारने शेतीवरील अनुदान कमी केले शेतकर्यांना पुरविण्यात येणारी बी बियाणे, पाणीपुरवठा, विज्ञान तंत्रज्ञान, शेती विषयक अवजारे यामध्ये कपात केली आहे. हळूहळू संपूर्ण अनुदान बंद केले याचा कायदा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी शेतीसाठी लागणारे तंत्रज्ञान बी-बियाणे खते यावर ताबा मिळवला. विविध प्रकारची औषधे बाजारात आणली व

त्यांच्या जाहिराती करून सातत्याने किमती वाढवल्या आहेत. परिणामी शेतीमध्ये भांडवलालाची गुंतवणूक जास्त व तोटा अधिक प्रमाणात होऊ लागला या प्रक्रियेत सातत्याने शेती मालाचे भाव शासनाला हाताशी धरून पाडले जातात व शेतकर्यांचे नुकसान केले जाते. सातत्याने कर्जबाजारीपणा वाढत जाऊन व दरवर्षीहजारोच्या संख्येने शेतकरी आत्महत्या होत आहे. भारतात इतर राज्याबरोबर महाराष्ट्रात विदर्भ, मराठवाडा येथे शेतकरी आत्महत्याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे हे शासकीय आकडेवारीतून दिसते. तसेच या कंपन्यांनी जाणीवपूर्वक विशिष्ट भागातील जमिनीचे भाव वाढवून दिले आहेत की जे सर्वसाधारण कितीही मोठा शेतकरी असला तरी त्याला घेता येऊ नये अशी व्यवस्था केली आहे.

४. विज्ञान तंत्रज्ञानाचा परिणाम - नफा वाढवायचा असेल तर उत्पादन वाढीसाठी मजुरांच्या संख्येत वाढ करावी लागत असे परंतु कामगारांच्या वेतनामुळे अधिक नफा मिळत नाही असे भांडवलदारांना वाटत असे यावर उपाय म्हणून नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात येऊन कामगार कमी करून उत्पादन वाढविले यामुळे भांडवल व बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या नफ्यात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. त्याबरोबर नव्या तंत्रज्ञानाच्या आधारे उद्योगांचा देशांतर्गत व देशाबाहेर स्थलांतर करून स्वस्तात उत्पन्न करण्याचा नवा मार्ग कंपन्यांनी अवलंबला. या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी त्यांच्या देशातील कामगाराला जास्त वेतन द्यावे लागत असल्यामुळे आपले उद्योग कमी वेतन असणाऱ्या देशांत स्थलांतरित केले. याचा या परिणाम त्या देशातील कामगार, स्वयंरोजगारीत छोटे व्यवसायिक यांचे उत्पन्न व जीवनमान घसरले. आघाडीच्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये जनरल इलेक्ट्रिक मोटर्स, शेरॉन, फोर्ड जनरल मोटर्स प्रॉडक्ट, आयबीएम, जॉन्सन अंड जॉन्सन कोको कोला इत्यादी. अमेरिकेच्या कंपन्या अमेरिकेपेक्षा इतर देशात जास्त आहेत व त्यामध्येही कॉन्ट्रॅक्टर, सब कॉन्ट्रॅक्टर किंवा आउटसोर्सिंग मध्ये असणाऱ्या कामगारांची संख्या अधिक आहे. नायके, रिबेल सारख्या महत्त्वाच्या आंतरराष्ट्रीय कंपन्या त्यांचे शंभर टक्के उत्पादन तिसऱ्या जगातील कॉन्ट्रॅक्टर कडून करून घेतात व तेथील वस्तूची जगभर निर्यात करतात. गरीब व विकासशील देशात उत्पादन घेण्याचा मुख्य हेतू वेतन व मजुरांवर होणारा खर्च कमी करणे हा आहे. कारण अमेरिकेतील कारखान्यात काम करणाऱ्या

कामगाराला तासाला एकवीस डॉलर द्यावे लागतात तर चीनमध्ये कारखान्यातील कामगाराला एक तासाला ६४ सेंट द्यावे लागतात याचा परिणाम मोठ्या प्रमाणावर कामगारांचे जीवनमान हलाखीचे होते. यात भारताचाही समावेश होतो. कम्प्युटर मोबाईल क्षेत्रातील कंपनी जगभरातील अनेक देशांतील ३०० वेगवेगळ्या पुरवठा धारकाकडून साडेचारशे सुटे भाग खरेदी करतात. आयफोनची डिझाईन आणि बांधणी चीनमध्ये होते आयफोन एप्पल याचे उत्पादन अमेरिकेत होतच नाही. आयफोनच्या सुट्ट्या भागाचे उत्पादन जपान कोरिया या देशात होते व ते पुन्हा अमेरिकेला निर्यात केले जाते. सतत नफा मिळवण्याच्या लालसेने उत्पादनाचे स्थलांतर केले जाते. कामगारांमुळे नफ्यात घट झाल्याचा खोटा प्रचार करून कमी वेतन दिले जाते.

५. बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि एनजीओ- वेगवेगळ्या देशातील भांडवल व बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या हितसंबंधांसाठी जनतेचा विरोध होऊ नये व पोषक वातावरण कंपन्यांना तयार व्हावे यासाठी एनजीओची स्थापना करण्यात आली आहे. परिवर्तनवादी डाव्या चळवळीमुळे एनजीओने शिरकाव करून त्याची उद्दिष्टे पूर्ण करणे, वेगवेगळ्या माध्यमातून शासनावर प्रभाव टाकणे. कामगार संघटनांमध्ये फूट पाडणे व त्यांच्या संघटित ताकदीचे खच्चीकरण करणे यासाठी अमेरिका, पश्चिमात्य देश, जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यांनी एनजीओची निर्मिती केली आहे. जागतिक स्तरावरून एनजीओच्या प्रतिनिधीची भांडवलाला पोषक अशी मानसिकता तयार करण्यासाठी परिषद बोलावल्या जातात त्यात संघर्षाची भाषा कोणी करणार नाही. जास्तीत जास्त सहकार्य निर्माण करणे हे उद्दिष्ट असते. मोठ्या एनजीओ छोट्या एनजीओ वर नियंत्रण ठेवते.

निष्कर्ष -

1. सातत्याने शेतीचे क्षेत्र कमी होत जाऊन शहरा शहरांची निर्मिती होत आहे.
2. शेतीचे भाव कंपन्यांनी जाणीवपूर्वक वाढवून दिले आहेत कारण शेतकर्यांनी जमिनी विकल्यात व चैनीच्या वस्तूंकडे वळावे त्यासाठी विविध प्रकारच्या जाहिरातींचे प्रलोभन दिले जाते व शेती कंपन्या विकत घेतात त्याचा परिणाम शेतकर्यांना उपजीविकेचे साधन राहत नाही व त्यांचा समावेश शेतमजुरांमध्ये होतो.

3. चैनीच्या वस्तू म्हणजे गाड्या, मोबाईल इतर करमणुकीची साधने यावर पैसा खर्च केला जातो. शेतकर्यांनी त्यांची जमीन जागा विकून शेतमजुरी करावी. असे धोरण राबविले जाते.
4. खूप मोठ्या प्रमाणात शेतीसाठी लागणारी बी बियाणे आणि नवीन तंत्रज्ञान याची उपलब्धता शासनाकडून करून दिली जात नाही.
5. सिंचनाचे क्षेत्र वाढविण्याऐवजी औद्योगिकरणाचे क्षेत्र वाढविले जाते परिणामी मजूर व कामगार यांची संख्या वाढत जाते.
6. अधिक मजूर उपलब्ध असल्यास ते कमी मजुरीत काम करण्यास तयार असतात. या प्रकारची धोरणे कंपनी व शासन यांच्याकडून राबविली जातात.
7. शेतमजूर व कामगार यांचे सामाजिक शोषण केले जाते व आर्थिक, राजकीय प्रक्रियेत सहभागी करून घेतले जात नाही.

उपाय योजना -

1. विविध कामगार संघटनांनी एकत्र येऊन शासनाच्या नवीन आर्थिक धोरण याबाबत जनजागृती करणे.
2. कामगार हिताचे कायदे करून घेणे व त्यासाठी शासनावर दबाव आणणे, पर्यायी नियोजन करणे, राष्ट्रीय पातळीवर संघटना निर्माण करणे, लोकांचा विश्वास संपादन करणे, उद्योग उभे करणे, मालक वर्गावर नियंत्रण मिळवणे इत्यादींची आवश्यकता आहे.

संदर्भ :

- ✦ प्राथमिक स्रोत - मुलाखत अनुसूची एप्रिल/मे २०२२, २०२३
- ✦ विनोद निरभवणे, २०२२ झोपडपट्टी- सामाजिक समस्या, वैशाली प्रकाशन, पुणे
- ✦ विनोद निरभवणे, २०२२, नाशिक व मुंबई शहरातील झोपडपट्टीवासियांचा तुलनात्मक समाजशास्त्रीय अभ्यास, लघु शोध प्रबंध, विश्व विद्यालय अनुदान आयोग
- ✦ कांबळे उत्तम (संपा). २०१२. श्रमिकांचे जग काल, आज आणि उद्या, लोकवाङ्मय गृह मुंबई
- ✦ पंडित नलिनी (२००१) जागतिकीकरण आणि भारत, लोकवाङ्मय गृह मुंबई
- ✦ शरीर भौमिक यांची मुलाखत १९९९, एके काळचा संघटित सुरक्षित कामगार शहरी गरीब बनत आहे, मुलाखतकार - महेश गावस्कर, पर्याय एप्रिल - जून
- ✦ पलसाने वंदना, २०१६, शहरी सेवा क्षेत्रातील अनौपचारिक श्रम व्यवहार, खाजगी प्रवासी वाहतूक उद्योगातील कामगारांचा अभ्यास, तांबे श्रुती संपादक - वेध शहरांचा: सामाजिक अवकाश, कल्पिते आणि धोरणे, पुणे डायमंड प्रकाशन
- ✦ कराडे जगन, २००८, जागतिकीकरण आणि भारतासमोरील आव्हाने, पुणे डायमंड प्रकाशन
- ✦ किलकर्णी पी.के. २०१५, औद्योगिक समाजशास्त्र, पुणे डायमंड प्रकाशन
- ✦ प्रवीण झा. २०१६. लेबर इन कंटेम्पररी इंडिया ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी
- ✦ कालिदास भांगे आणि चांगदेव मुंडे २०१३, सध्य कालीन भारतीय सामाजिक समस्या, चिन्मय प्रकाशन नागपूर, संभाजी नगर